

Makale Künyesi (Araştırma): Hasanoğlu, M. (2021). Klasik şiirde tuzla ve bazı örnekler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 866-884.

<https://doi.org/10.32321/cutad.983967>

KLASİK ŞİRDE TUZLA VE BAZI ÖRNEKLER

Murat HASANOĞLU¹

ÖZET

Türk kültür ve edebiyatında tuz önemli bir yere sahiptir. Gerek halk edebiyatında gerekse klasik edebiyatta şairler tuz hakkında çokça söz söylemiş, tuz ile ilgili mazmunları sık sık kullanmışlardır. Dilimizde tuz ile ilgili zengin bir deyim ve atasözü varlığı bulunmaktadır. Bununla birlikte halk arasında tuz ile ilgili çeşitli inanışlar da yaygındır. Tuzun kaynağı, çıkarıldığı yer, tuz toplamı olarak tuzlanın da elbette kendisinden bir parça olan tuzun söz konusu zengin anlam çerçevesinden nasibini alması olağandır. *Tuzlanın*, tuzun kültür ve edebiyattaki niteliklerine sahip olmakla birlikte kendine özgü bir anlam çerçevesi olacağına kanaat getirmek de mümkündür. Çalışmamızda klasik Türk edebiyatında ve onu çevreleyen edebiyat dünyasında tuzlanın (nemeksâr, nemekzâr, kân-ı nemek, kân-ı melahat vb.) ölüm, cansızlık, renksizlik, birlik, arınma ve güzelliğin veya çeşitli erdemlerin kaynağı olma ilgileriyle nasıl kullanıldığını göstermeye çalıştık. Bu amaçla incelediğimiz beyitlerde tuzla ilgili farklı anlam katmanlarında çeşitli mazmunlara açılan bir anlam çerçevesi görülecektir.

Anahtar kelimeler: Tuz, tuzla, klasik edebiyat.

SALT MINE IN CLASSICAL POETRY AND SOME EXAMPLES

ABSTRACT

Salt is an important matter in Turkish culture and literature. In both folk literature and classical literature, poets have written a lot about salt and they often mentioned images of salt. As a source of salt, salt mine, of course, has its share of the meanings of salt, which is a part of itself. It is possible to believe that the source of salt will have own meaning, as well as having the features of salt in the culture and literature. In our study, we tried to show how the salt mine is used in

¹ Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Öğretim Görevlisi Dr. murat.hasanoglu@sbu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-5059-2647>

the classical Turkish literature and the surroundly literary world with the interest of death, lifelessness, colorlessness, unity, cleansing and being the source of beauty or a virtue. For this purpose, in the poems we examine, a meaning frame opening to various images will be seen in different meaning layers regarding the source of salt.

Keywords: Salt, salt mine, classical literature.

GİRİŞ

Tuz ile ilgili Türk dünyasının kültür ve gelenekleri içerisinde sosyal ve toplumsal yaşamla bağlantılı birçok öge mevcuttur. Aynı şekilde Türkçenin eski dönemlerinden günümüze dek söz varlığı içinde tuz ile ilgili kullanımların zengin bir bütünlük oluşturduğu da gözlenebilir. Türkçenin eski dönemlerinden itibaren süregelen bu durumun günümüzde de deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış yapılarla ya da farklı metaforik anlamlar yüklenerek kullanıldığını görmek mümkündür. Örneğin Anadolu Türk atasözlerinden “*Tuzdan leziz, sudan aziz bir şey olmaz*” ya da Azerbaycan Türklerinin sırasıyla vefasız insan ve vefasızlıkla karşılaşan insan için kullandıkları *tuzsuz adam* ya da *elinin tuzu yok* gibi deyimler; söz verme, yemin anlamlarını taşıyan ve bir sözlü hukuk ifadesi oluşturan *tuz hakkı* gibi söyleyişlerle birlikte tuza hürmet edilmesi, yere dağılmış tuza basılmaması, sofraya en önce tuzun getirilip en son tuzun kaldırılması (Acaloğlu, 2004, s. 135) gibi davranışlar Türk hayatında tuzun seçkin konumunu işaret eder. Tuzun Türk kültüründeki bu önemli konumu asırlar boyu sürmüştür, ayrıca dilde de farklı dönemlerde tuza farklı anlamlar yüklenmiştir.

Sözgelimi, Türkçenin Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Altun Yaruk'ta *tuzlug* sözü *yararlı* anlamında geçmektedir: “(...) *yig adruk biliglig erdemlig tuzlug yararlig eriglig barıglıg bolurlar*” (Kaya, 1994, s. 116)

Kutadgu Bilig'de tuzun esas kullanıldığı bağlam kişiler arası sözlü hukuk vasıtası olarak *tuz ekmek hakkı* olsa da aşağıdaki beyit tuzun hoşluk, güzellik, incelik anlamını da üstlendiğinin tanığıdır:

“*Bu sözke tanukı bu şâ'ir sözi*

Bu şâ'ir sözi sözke kattı tuzı” Yusuf Has Hâcib (Arat, 2018, s. 204)

Çağatay sahasının büyük şairi Nevâyî'nin şiirlerinde de tuz üzerinde durulmuştur. Nevâyî'nin eserlerinde tuz ve tuz ile yakın anlam alanındaki sözler çoğunlukla alıntı karşılıklarıyla (*çüçüg, tuzlug/k, letafet, melâhatlıg, melîh, melâhat, melâhat kâni, nemek, nemek-dân, kân-ı nemek, şîrin, şîrin-kârlıg, şûr, nûş-leb, şekker-istân,*

şehd, nüş, şeker, teng, kant vb.) birlikte yer alır (Seyhan, 2004, s. 189). Nevâyî'nin şiirlerinde tuzun temel anlamının dışında tuz karşılığı olarak ekme katığı, yolluk, tat, güzellik, tatlılık cazibe, sevgili, şeker, gözyaşı dökmek ve acısını depreştirmek, dağlamak (tuz sal-) gibi anlamlara yer verdiği görülür (Seyhan, 2004, s. 189).

Tuzun Nevâyî'deki zengin anlam çerçevesi içinde kullanımı hakkında daha ayrıntılı bilgiler ve ayrıca Türk edebiyatının çeşitli dönemlerindeki metinlerden örnekler için Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen'in editörlüğünde hazırlanmış olan *Tuz Kitabı*'na başvurulması isabetli olacaktır. Tuzun Türk kültüründe asırları ve coğrafyaları aşan dil, edebiyat ve kültürdeki konumuna yönelik daha ayrıntılı örnek ve açıklamaların çalışmamızın amaç ve kapsamını zorlayacağını düşündüğümüzden yukarıdaki örneklerle yetinmekteyiz.

Arapçada da tuzun yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız gibi geniş bir anlam çeşitliliğine sahip olduğunu, güzellik, hoşluk, bilgi gibi kavramlarla ilişkilendirildiğini görmek mümkündür (Redhouse, 1987, s. 1968). Arapça tuz manasındaki *milh* ile bağlantılı sözcüklerden *melâhat*, güzellik; *melîh*, güzel; *mullâh* ise pek güzel (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1238) anlamlarına gelir. Arapça *milh* sözünün çoğulu *emlâh*, *tuzlar* anlamındadır (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1239). *Emlah*, ise çok, daha veya en güzel anlamında kullanılır. Hz. Muhammed için kullanılan ifadelerden birinde *emlahu'l-Arab* (Arabın en güzeli) ifadesi geçtiği bildirilmiştir (Ayverdi, 2010, s. 340). Tuz satan kişiye ya da tuz sahibine *mellâh* denir (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1238). Bu sözcüğün tuzlu deniz suyuna istinaden denizci, gemici anlamları da vardır. *Istimlâh*, bir nesneyi güzel addetmek, *milâh*, güzeller (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1239) manalarına sahiptir. Aynı kökten türeyen *imtilâh*, doğru söze yalan katmak (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1240) gibi farklı bir anlam penceresi açar.

Farsça *nemek* sözcüğünün anlamları arasında ise tuz karşılığı dışında zekâ, zarafet, lütuf, lezzet gibi karşılıklar da verilir. Ayrıca *nemek-haram* “nankör”, *nemek-helal* “sadık, vefalı” *nemek-şinas* “iyilik bilen”, *nemek-hâregî* “şükreden” anlamları da sıralanır (Steingass, 1998, s. 1426-1427).

Çalışmamızda “tuz çıkarılan yer” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2395) olarak tanımlanan Türkçe kökenli *tuzla* kavramının klasik edebiyatımızdaki kullanımını ele aldık. Bununla birlikte tespitlerimizi temellendirmek amacıyla incelediğimiz sahanın ve dönemin dışında kalan bazı örneklere de yer vermeye gayret ettik. Tuzun önemli bir yer tuttuğu klasik edebiyat öncesi metinlerde *tuzlaya* pek değinilmemiştir. Aynı kavram klasik edebiyatımızın söz varlığında ise daha fazla

görünür olmuştur. Bu sahada kavram, genellikle Arapçadan veya Farsçadan geçen başka sözcük ve ifadelerle karşımıza çıkar. Tuzla karşılığı olarak Arapça kökenli *memleha*, *memlehat*, *mellâhat* (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1238) sözcükleri kullanılır.

Tuzla anlamıyla en yaygın kullanılan sözcüklerden bir başkası kavramın Farsça karşılığı olan *nemekzâr*dır. *Nemekzâr*, Farsça *tuz* anlamındaki *nemek* sözü ile üzerine geldiği sözcüklere yer, mahal anlamı katan *-zâr* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Tuzla karşılığı olarak yine Farsça kökenli *nemeksâr* sözcüğünün kullanımına da rastlanır. Tıpkı *-zâr* eki gibi *-sâr* da eklendiği sözcüklere mahal anlamı getirir.² Metinlerde bunların haricinde tuzlaya farklı tamlama yapıları biçiminde de (kân-ı nemek, kân-ı melahat, tuz kâni vb.) işaret edilmektedir.

Nitekim aşağıdaki beyitte şairin işaret ettiği gibi tuz kaynağı ya da tuzla farklı ve özel bir kavram veya imaj olarak tuzun kendisinden veya tuzluktan ayrı, kendine özgü bir çerçevede ele alınmalıdır:

“*Le 'l-i nâbuñğ özgedür çâh-ı zenehdân özgedür*
Kim nemekzâr özge bâbetdür nemekdân özgedür” Kavsi (Rahimi, 2011, s. 227)

1. TUZLA ÇORAK VE KATLANILACAK ZORLUKLARIN OLDUĞU BİR YERDİR

Tuzlalar, kıyılarda deniz suyunu sığ çukurlara çekip buharlaştırma yoluyla tuz elde edilen yerlerdir (Şemseddin Sami, 2015, s. 898). Bu tür tuzlalar genellikle insan eliyle tasarlanmıştır. Ancak iç kesimlerde doğal yollarla da tuzlalar oluşabilir. Tuzla oluşumunun başka yolları tuzlu suların hızlı buharlaşmanın etkisiyle toprak yüzeyinde birikmesi veya dağlık bölgelerde tepelerden ovalara akan yüzey sularının taşıdığı tuzları birikime uygun yerlere bırakmasıdır (Erim, 2004, s. 241). Tuz birçok kültürde bereketin ve bolluğun timsali olarak görülmüşse de klasik şiirde tuzlanın çorak ve verimsiz bir alan olduğu fikri işlenmiştir:

“*Nutkuma virdi benim de medhi ol te'stri kim*
Bir sözüm varsa nemekzâr üzre bâğıstân ider” Ahmed Nâmi (Yenikale, 2017, s. 55)

Yukarıdaki örnekte şair, padişahın övgüsünü dile getirmediği sözlerini *tuzla* ile simgeleşen çoraklığın, verimsizliğin, hatta

² Benzer yapıdaki sözcüklerden birkaç örnek: Gülzâr (gül bahçesi), çemenzâr (çimenlik), sebzezâr (çayırılık, çimenlik yer); kuhsâr (dağlık yer), çeşmesâr (çeşmelik, çeşmesi çok olan yer), sengsâr (taşı yer) vb.

donukluk, hareketsizlik ve cansızlığın sahasında gördüğünü ifade etmektedir. Ahmed Nâmî divanındaki “*Der-Hakk-ı Sultân Mehmed Han-ı Gâzi İbn-i Sultân İbrâhîm Halleda’llâhu Mülkehû*” başlıklı kasidede geçen bu beyitte şaire göre sultanı övmek şairin cansız, ruhsuz, donuk ifadelerine etki eder, onları dönüştürür, bağık bahçelik, canlı ve hareketli bir kimlik kazandırır. Şair böylelikle hem canlı, etkili sözler söylediğini ifade ederek kendisini hem de bu sözlerin söylenmesine vesile olan hükümdarı övmüş olur.

Sevgilinin ağız çevresinin tuzlu oluşu klasik şiirin yaygın imajlarından. Bu mazmun hem halk şiirinde tekrarlanır hem de modern dönemlerdeki şiirlerde kullanılır. Aşağıdaki mısralarda klasik edebiyattan sonra da devam eden, yerleşik bir imajı Yahya Kemal Beyatlı’nın şiirinde görmek mümkündür:

“Kanmaz en uzun bûseye, öptükçe susuzdur,

Zira susatan zevk o dudaklardaki tuzdur.

İnsan ne yaratmışsa yaratmıştır o tuzdan.

Bir sır gibidir az çok ilâh olduğumuzdan” Yahya Kemal Beyatlı (Beyatlı, 1974, s. 128)

Tuz kaynağının çoraklığından ötürü böyle yerlerde bitki yetişmeyeceği bilgisinden yola çıkılarak aşağıdaki beyitte sevgilinin dudağının çevresindeki ayva tüylerinin varlığına şaşılır. Çünkü çoraklık, renksizlik ya da cansızlıkla bağlantılı tuzlanın olduğu yerde canlılığın sembolü ve hayatın rengi olan yeşilin bulunması gariptir:

“Leblerüñden sebze bitdi ey ruhi reşk-i melek

Gerçi bitmez sebze bir yirde ki ola kân-ı nemek” Mâtemî (Köksal, 2017, s. 826)

Tuzla, çekilen zahmet ve zorlukların anlatımında da kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitte tuzlayı âşığın çeşitli zorluklara katlanıp aşk yolculuğunu sürdürdüğü tasarlanmış bir mekân olarak görürüz:

“Tâb-ı cevriyle tegâfûl kim bu minvâl üzredür

Hep serâb olur nemek-zâr-ı hakîkat ‘an-karîb” Azmîzâde Hâletî (Kaya, 2017, s. 259)

Sevgilinin âşiğa onu görmezden gelerek çektiği cefa ve eziyetin yakıcılığı, harareti çok zaman geçmeden âşığın seraplar, hayâller görmesine neden olur. Bu beyitte tuzlanın bir çeşit çöl olarak tasarlandığını düşünmek mümkündür. Çöl, tıpkı tuzla gibi gözle görünür tabiat canlılığının yoğun olmadığı bir yerdir. Serap görmenin

sıcaklık ve hararet ile ilişkisi de malumdur. Bu göz yanılığısı, çöl veya çöle benzer çorak arazilerde ışık kırılmasının ve sıcaklığın etkisiyle meydana gelir (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2068). Tuzun harareti artırdığı, su içme ihtiyacına sebep olduğu genel bir bilgidir. Sevgilinin cefasının sıcaklığını duyan âşğın harareti, bir tuzla olan gerçeklik sahasında olması nedeniyle daha da artar. Âşğın böyle bir ortamda gördüğü seraplar yine sevgilinin hayâlidir. Öte yandan *hakikat* sözünün anlamlarından biri de sadakat, bağlılıktır (Devellioğlu, 2010, s. 360). Bu yönüyle düşündüğümüzde de âşik, büyük bir aşk ve sadakatle bulunduğu tuzlada sevgilinin tegafül göstermesiyle kendinden geçer, hakikati ve hayâli birbirine karıştırır, sevgilinin hayâliyle eriyip gider.

Yukarıdaki anlamı destekleyici bir örnek Nevâyî'nin *tuz* redifli gazelinde karşımıza çıkar. Âşik, güzellik (ya da tuz) kaynağı olan sevgilisinin aşkından nereye gitse karşısına düşkünlük çölünde tuzun (sevgili/sevgilinin hayâli) çıktığını söyler.

“*Ol melâhat kânu 'ışkıdın kayan barsam kilür*
Dâstlar allımgâ rüsvalıg beyâbânıda tuz” Nevâyî (Kaya, 1989, s. 208)

Tuzlanın zahmet çekilecek bir yer olduğunu gösteren başka bir beyitte *memleha-i kahr* ifadesi geçer. Tuzcuoğlu kahr tuzlasının içinde eriyip gider:

“*Tuzcu oğlı eriyüp memlaħa-i kahrunda*
Eyledüñ mülkini mânend-i dükân-ı kãnnâd” Keçeçizâde İzzet Molla (Şahin, 2004, s. 38)

Tuzlanın ıstırap ve eziyet çekmekle bağlantısına halk şiirinde de rastlamak mümkündür. Tuzun açık yaralara temasının can acıtması, günümüzde dahi *yaraya tuz basmak* şeklinde kullandığımız deyim, bu telakkiyi ortaya çıkarır. Halk şairi Dadaloğlu çektiği sıkıntıları klasik şairlerin düşüncelerine benzer şekilde şöyle ifade eder:

“*Ebem şu dağları aşım da geldim*
Tuzluca göllere düştüm de geldim.
Mahmihi sevdasın tuttum da geldim
Aman ebe kadın bana bir haber ver.” Dadaloğlu (Makal, 1975, s. 174)

2. TUZ KAYNAĞI TEMİZDİR VE TEMİZLEYİCİDİR

Çeşitli inanışlara ve uygulamalara göre tuz, doğası itibarıyla temizdir ve temizleyicidir. Yüzeyini kapladığı nesne veya varlıkları arındırır. Kimi Türk topluluklarında yeni doğan bebeklerin tuzla

yıkanması ya da *tuzlayayım da kokma* vb. birtakım deyimler kültür hayatımızdaki tuza dair ayrıntılardandır. Etlerin saklanması, diş temizliği ve dezenfeksiyon gibi konularda tuz kullanılır. Ayrıca içindeki tuzdan ötürü deniz suyuyla abdest alınabilmesi dinî bakımdan da tuzun temiz ve temizleyici bir madde olarak görüldüğünün delilidir.

Tuz kaynağı da tuz gibi temizdir. Aşağıdaki beyitte ağız, tuzlu olma özelliğinden ötürü tuzlaya benzetilir. Ancak söz konusu ağız kötü kokmaktadır. Bu kötü kokunun ve kirliliğin tuzlaya yaraşmadığı, onunla bağdaşmadığı ifade edilir:

“*Didi vardır dehânunda seniñ bûy*
Yaraşmazdı nemek kânında ol bûy” Ahmed Rıdvân (Tavukçu, 2000, s. 419)

Sevgilinin dudaklarının veya ağzının tuzlu olduğuna dair düşünceye yukarıda değinmiştik. Ağzın tuzlaya benzetilmesinde temizlik ilgisi ile birlikte dişler ve inci arasındaki alışılmış benzetme ilişkisine de temas edilebilir. İnci, temiz kabul edilen denizde yani tuzlu suda oluşur. Diş de inciye benzetilir ve ağızdadır. Tuzlaya benzetilen ağız bu bakımdan da temiz olmalıdır. Deniz ile tuzla arasında deniz suyunun tuzlu olması yönünden bir benzetme ilgisi bulunduğunu şu beyitte görebiliriz:

“*Ol şûhî girih-zâr-ı cebin itdi niyâzum*
Deryâ-yı nemek-zârı yine cûşa getürdüm” Ahmed Nâmî (Yenikale, 2017, s. 232)

Aşağıdaki örnekte de arınmanın tuz ile ilişkilendirilerek vurgulandığı görülebilir:

“*Bahr-ı şûr-ı pür-nemektür 'ışk ana düşmemledür*
Mâsivâ âlâyişinden 'Aşıkâ pâk olduğum” Aşık Çelebi (Kılıç, 2017, s. 100)

Metinler birden fazla katmanda okunduğunda tuzun temizlik niteliğiyle ifade edilen düşüncenin mecazi boyutu da olduğu ve bir noktada ölüm düşüncesi ile kesiştiği görülebilir. Ölüm dünya hayatının bitişidir. Ölüm ile birlikte insanlar karmaşık ve tatanalı dünya işlerinden arınırlar.

Tuzun en bol olduğu yere, temizliğin kaynağına, tuzlaya düşen herhangi bir canlı her tarafı tuzla kaplanacağı için kirlilikten arınır. Aşağıdaki örneklerde kullanılan *tuzlaya düşmek* tabiri bugün de kullandığımız ölüp gömülmek anlamındaki *toprağa düşmek* (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2371) deyimini hatırlatır. Bu durumdaki bir canlı tuza bulanacak, tuzun rengiyle renklenecektir. Ayrıca tuzla, biçim

bakımından da mezar ile benzeşebilir. Tuz çıkarmak için *tava* denilen sığ havuzların kurulup kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu tür sığ havuzlar toprağın içine kurulduğundan imaj olarak mezar, kabir çağrışımlarına müsaittir.

Tuzlanın temizleyiciliğine örnek teşkil edecek bir bilgi Attâr'ın *Esrarnâme*'sinin Mehmet Kanar tarafından hazırlanan Türkçe tercümesindeki sözlük kısmında aktarılmıştır. Bu bilgiye göre köpek ile tuzla arasında fikhî bir ilişki vardır: “*Bir fikh hükümüne göre necis kabul edilen köpek tuzlaya düşerse, dönüşüm geçirerek tuz haline gelir ve temiz olur.*” (Kanar, 2013, s. 280). Bu açıklamada kastedilenin gerçek anlamda köpek olduğu açıktır. Fakat Attâr'ın aşağıdaki ifadelerinde geçen köpek, nefsi simgeler. Nefis, kirli kabul edilen köpeklerle eşleştirilir. Attâr'ın ifadelerine göre nefis köpeği yaşadığı müddetçe, yani insanlar nefislerini öldürmedikçe, toprağın ve dolayısıyla ölümün sırrını göremezler ve böylece *manalar tuzlasına* düşüp arınamazlar. Eğer bu köpek hayattayken temiz olursa, öldüğünde toprağın altına girip tuza dönüşür, manalar tuzlası içinde hakiki (fikhî) anlamda da temizlenir:

“Çünkü iki âlemin sırları topraktır.
Gör bütün türlü türlü sırları,
Topraktan çıkarıyorlar başları.
Toprak, temizin aslı olmasaydı,
İnsanın çamuru topraktan olur muydu?
Ama köpek nefisle birlikte oturdukça,
Yerin sırlarını asla göremezsin.
Senin nefis köpeğin hayatta
Manalar tuzlasının dışında.
Bu köpek hayattayken temiz olursa,
Tuzlaya düşer, temiz olur sonunda.” Attâr (Kanar, 2013, s. 102-103)

Yukarıdaki kısmın ardından gelen bölümde de mezarlara bakan ve orada “bir avuç leş olmuş mahlûk” bulunduğunu söyleyen bir deli, ölümle birlikte bu kişilerin tuzlaya düştüğünü, temizlenme imkânı yakaladığını, fakat imanları yoksa arınamayıp cehennemde ceza çeceklerini ifade eder:

“Delinin biri mezarlığa bakıyordu
Sordular ona: ‘Mezarlarda kim var?’
Dedi: Bir avuç leş olmuş mahlûk.
Ama düşmüşler tuzlaya.
Toprağın altında hepsi toprak olunca
Tuza dönüşecek sonra temiz olacaklar.
Ama imandan nasipleri yoksa,

Feleğin dönüşü onları ateşe atacak.” Attâr (Kanar, 2013, s. 104).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere yerin altı, kabir gibi ölüme dair kavramlar birer arınma sahasıdır. Söz konusu arınma, ruhun ve bedenın ayrışması, kirli görünen bedenden temizlenme olarak görülebilir:

“Mutfağımıza bir benlikten, bizlikten kurtulmuş er geldi, tuzladan bir avuç tuz alacak da atacak bize, tatlı-tuzlu bir hale getirecek bizi.” Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1992a, C. II, s. 240)

Tuzlanın *ölümle arınma* hususuyla bağlantısını Attâr'ın başka bir şiirinde de bulmak mümkündür. Attâr tuzlaya düşen köpeğin orada kaybolacağını söyler. Aslında insanın nefsinden ve bedeninden ölümle birlikte arınacağını ifade eder. Ona göre, şimdiye dek durgunluk ve hareketsizlik nitelikleriyle gördüğümüz tuzla ile aşk olarak nitelendirebileceğimiz coşkun deniz arasında fark yoktur: *“Tuzlaya düşen köpek onun içinde kaybolur. Bu karmakarışık deniz benim için tuzladan farklı değildir.”* Attâr (Derviş, 1359, s. 485)

Toprağın içinde de belli miktarda tuzun bulunması ve tuzun koruyucu, bozulmayı önleyici nitelikleri sayesinde tuzlu toprağa düşenlerin arınma, temizlenme ihtimali bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca deniz de tuzlu olduğu için içindeki canlıları korur ve içinde ölenlerin de bir müddet taze ve bozulmadan kalmasına neden olur (Çetin, 2016, s. 2397).

Bu düşünceler yalnızca Attâr'da, Mevlânâ'da veya Fars şairlerinde görülmez. Türk şairleri de aynı düşünceleri işlemişlerdir. Aşağıdaki beyitte köpek, tuzla ve temizlenme arasındaki fikhî ilişki hatırlatılır:

*“Nemekzâr da tahâret tapacak seg
Anın gibi habîs u zîst u bedreg”* Dede Ömer Rûşenî (Şimşek, 2014, s. 64)

Bir başka beyitte ise köpeğin tuzlaya düşerek zaman geçtikçe onunla bir olacağı, onun içinde kimliğini yok edeceği, tuza dönüşeceği ifade edilmek istenir:

*“Düşer bir tuzlaya nâgâh bir kelb
Ki kelb eyyâm ile tuza olur kalb”* Dede Ömer Rûşenî (Şimşek, 2014, s. 64)

Aynı mesnevinin devamında şair, benzer bir arınma konusunu dinî kurallar ile bağlantılı olacak şekilde işler. Beyte göre tıpkı köpeğin tuzlada arınması gibi insan da şeriat tuzlasında arınacaktır:

“*Tahâret tap nemekzârında şer’in*

Döne fâ tuza cümle asl u fer’in” Dede Ömer Rûşenî (Şimşek, 2014, s. 64)

Tuzla ve ölümün sadece klasik şairler tarafından birbiriyle ilişkilendirilen kavramlar olmadığına, bu konuda farklı toplumlarda da kökleşmiş birtakım çağrışımların bulunduğu dair dikkat çekici başka bir örnek Altay halkının ölümle ilgili inancında bulunmaktadır. Bununla ilişkilendirerek bu kısımda son olarak ilgili inanışa dair bir bilgiye yer vermenin isabetli olacağı kanaatindeyiz:

“*Altay halkının kültüründe tuz yer altı dünyasına aittir. Bu sebeple yer altı dünyası dışındakiler için tuz zehirdir. Bir kişi öldüğü zaman 'o tuz almaya gitti' denir. Genellikle tuz üretimine yaşlılar gönderilir. Tuz ölümü çağrıştırır, bunun için tuz almaya çocuk sahibi olmuşlar gönderilir.*” (Tuhteneva, 2004, s. 94).

3. TUZLAYA RENKSİZLİK (VAHDET) HÂKİMDİR

Tuzlaya renksizlik hâkimdir. Renksizlik veya tek renklilikle temsil edilen tuzlannın bu çeşit kullanımına klasik Türk şairleri fazlasıyla yer vermemişlerdir. Dolayısıyla bu başlık altında vereceğimiz örneklerin çoğu Farsça yazan ve edebiyatımızı çokça etkileyen şairlerden alınmaktadır. Tuzlannın içine düşen orada kendi rengini yitirir. Ashında Attâr’ın şiirlerindeki örneklerde de gördüğümüz gibi ölüp toprağın altına girenlerin tümü tek bir renge boyanırlar. Tüm ölümler dünya hayatına dair her şeyi geride bırakıp gitmişlerdir. Ölümü gerçekleştiren herkes birbirine denk konuma gelmiştir. Bu tek renklilik durumu başka renklerin ortadan yok olması dolayısıyla bir çeşit *renksizlik* olarak adlandırılabilir. Bu yönden tuzlaya hâkim olan renksizlik, bedenlerin yok olup gittiği kabirde veya vahdete erişilen öte dünyada da geçerlidir. Bu tür bir benzetmeyi veya tuzla ile renksizlik arasındaki bir ilişkilendirmeyi Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin Mesnevî’sinde görürüz:

“*K-an cehan hemçu nemeksar amedest,*

Her çî an ca reft, bûtelvin şudest.” (Çünkü o dünyâ, tuzlaya benzer; oraya ne giderse renksiz olur.) Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1985, C. VI, s. 287).

Divan-ı Kebir’de de benzer bir ifade vardır:

“Binlerce beden **tuzlaya düştü mü tuz olur gider; ikilik kalmaz bedende, Mergazlı nedir, Buharalı ne?”** Mevlânâ Celeleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1992a, C. III, s. 321)

Mevlânâ yukarıdaki beyitte “o dünya” ifadesini kullandıktan sonra ifadelerini şu şekilde sürdürür:

“*Toprağa baksan, a, renk-renk halkın hepsini de mezar içinde bir renge boyamada. Bu, görünen bedenlerin tuzlası; anlamlar tuzlasıysa, zâti başka. O anlamlar tuzlası, mânâ âleminde; orası ezelden ebede dek yenilikler içindedir. Bu yeniliğin zıddı eksiklik; o yenilikse zıtsızdır, eşsiz ortaksızdır, sayısızdır.*” Mevlânâ Celeleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1985, C. VI, s. 287).

Mevlânâ da cansız bedenlerin girdiği mezarları *bedenlerin tuzlası* biçiminde ifade etmiştir. Mezara giren bedenler bir süre sonra yok olur gider. *Anlamlar tuzlası* ise farklı bir âlemdir. Orası eksiksiz, eşsiz ve ortaksızdır. Tüm bu ifadeler göz önüne alındığında dünya hayatının alacalı ve çok renkli olarak düşünüldüğü, ölümler birlikte tuzlaya düşenlerin bedenlerinin yok olup gittiği, mana âleminde ise insanların ruhlarıyla birlik oldukları düşünceleri vurgulanır. Tuzla bir tür mahşer yeri gibidir. Bedenler burada tek renge boyanırlar. Anlamlar tuzlasında ise tekrar surete bürünürler:

“*Ne uzunluk kaldı, ne kısalık, ne genişlik. çeşit-çeşit gölgeler, güneşe rehin oluverdi. Ancak mahşerdeki tek renge boyanış, iyiyeye apaçık görünür, kötüye de. Çünkü o dünyada anlamlar, şekle-surete bürünür; gördüklerimiz, huylarımıza uygun olur.*” Mevlânâ Celeleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1985, C. VI, s. 287-288)

Tuzlanın şiirdeki anlam çerçevesi bu yönden büyük oranda tasavvufi yorumlara açılır. *Tuzlar* anlamındaki *emlâh* sözcüğünün sözlük karşılıklarından biri “*zikrolunan renkle mütelevvin olan nesne*” (Mütercim Asım Efendi, 2013, s. 1239) biçimindedir. Dolayısıyla tuzun ve tuz kaynağının yukarıdaki düşüncelerle ilgisini kurmak mümkündür. Yukarıdaki beyitlerde ifade edilen renksizlik, tasavvufi anlam yüklenen *bî-rengî* kavramını hatırlatmaktadır. “Hakk’ın benzersizliği” anlamıyla vahdete işaret eden (Babacan, 2009, s. 37) bu kavramı örnek olması bakımından Fehîm-i Kadîm divanında bu anlamda görmek mümkündür:

“*Sâde-kalb ol kim yine bî-reng ü naks-ı feyz ider
Ser-şikeste pâre-i mir’at-i kalb-i sadeden*” Fehîm-i Kadîm (Üzgör, 1991, s. 612)

Dolayısıyla tuzlaya hâkim olan renksizlik kimi beyitlerde tasavvufi yorumlara açıktır.

4. TUZLA GÜZELLİĞİN VEYA BİR ERDEMİN KAYNAĞIDIR

Tuzla gerçek anlamda tuzun kaynağı, ortaya çıkış yeridir. Tuz ise şiirde birçok farklı kavramı karşılayan zengin bir anlam arka planına sahiptir. Tuz önemli bir nimettir ve ona sevgiliye olduğu gibi hürmet gösterilir. Yemeklere lezzet veren tuzdur. Ayrıca tuz, âşıkların yaralarına iyi gelir³. Sevgilinin ağzı ve dudağı da bu ilgiler bakımından tuzludur. Tuz anlamına gelen Arapça *milh* sözcüğüyle ilişkili *melâhat* sözü güzellik, şirinlik, yüz güzelliği gibi anlamlara gelir. Aynı zamanda tuzluluk demektir. Türkçe *tuzlu* sözcüğü de güzellik, şirinlik karşılığı olarak sıkça kullanılır. Kastedilen sevgilinin güzelliği olabileceği gibi, söylenen sözün hoşluğu da olabilir. Tuza şiirde yüklenen anlamlara göre tuzlunun nitelikleri de belirlenir. Tuzlayı bazı beyitlerde anlam çerçevesi kurulurken güzellik atfedilen ve tuz ile karşılanan niteliğin çıkış kaynağı olarak görürüz. Sevgili doğrudan tuz kaynağı olarak ifade edilmiş, onun güzelliğinin fazlalığı tuz toplamı olan tuzla ile anlatılmak istenmiştir.

“Çâh-ı zekan-ı yâr ki zâhirde tehidür

Bir kân-ı nemek denlü melâhat var içinde” Âgâh (Akpinar, 2006, s. 501)

“İntizârından o kân-ı nemekün meclisde

Çeşm-i peymânede eşk oldı mey-i ‘işretimüz” Âgâh (Akpinar, 2006, s. 308)

Sevgilinin tuz kaynağı olarak görülmesi klasik bir ifadedir. Divân-ı Kebir’de de sevgilinin karşılığı olarak doğrudan *tuz madeni* ifadesi kullanılır: “*O tuz madeni beni gördü de satın aldı; o yüzden tatlıyım-tuzluyum böyle.*” Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî (Gölpınarlı, 1992a, C. VII, s. 541).

Aşağıdaki beyitte şair, muhatabına “*sözün halk arasında bilinsin ve takdir edilsin*” diye seslenir. Ayrıca derviş hırkası içerisinde tuz kaynağına dönmesini söyler. Bu beyitte kastedilen söz güzelliği ve sözün etkisidir. Sözünün ağırlığı, güzelliği ile beytin muhatabının güzel sözlerin kaynağı olmasına ve bol bol söylediği güzel sözleri ile halk içinde tanınmasına işaret edilmektedir:

³ “*Bir yeri bıçak veya bir şey kesince kanı durdurmak için tuz ekilir. Tuz klor ile sodyumdan mürekkep bir maddedir. Her ikisi de muharriştir. Yaraya tuz ekildiği zaman ıztırâb verir. Fakat mâyiatta çabuk eridiği için ıztırâbı devamsız olur. Aynı zamanda klor kanı keser*” (Onay, 1992, s. 146).

“*Ola tuzlu sözün tã halk içinde
Nemeksãra dönesin delk içinde*” Dede Ömer Rûşeni (Şimşek,
2014, s. 64)

Mesîhî Divanında geçen aşağıdaki ifadelerde tuz ticareti ile işgal eden esnaftan biri tanıtılmakta ve övülmektedir. Tuz ticaretiyle uğraşması bakımından övgünün konusu güzelliğinin öne çıkarılmasıdır. Tuz ihtiyacını karşılaması bakımından dükkânını bir tuz kaynağı olarak görebileceğimiz bu şahıs, aynı zamanda güzelliğiyle de bir güzellik membaıdır:

“*Birisi Tuzcu-oglu Mustafâcık
Melâhat menbâ'ı kân-ı safâcık
Hudâ kılmuş anı kân-ı melâhat
Ki açmış hüsnü dükkân-ı melâhat*” Mesîhî (Mengi, 1995, s.
66)

Sâkıb Dede'nin mevlvihane hakkında övgülerini sıraladığı kasidede tuz kaynağına benzetilen mevlvihane, anlam çerçevesi içinde zevkin, hazzın merkezi olarak öne çıkarılır:

“*Semâ'-ı dil-nişin âyîn-i zevk-i ehl-i süknâsı
Nemek-sârân-ı tebdil-i hevâdur mevlevî-hâne*” Sâkıb Dede (Arı,
2018, s. 142)

Tuzla aşağıdaki beyitte ise cömertlik ile eşleştirilir. Cömertlik kaynağı olan sevgilinin bu niteliği öyle fazladır ki ondan ne kadar parçalar kopsa da kaynak tükenmez:

“*Melahatle hemin pürdür kerem vadisi 'alemde
Nemekzar-ı keremden her ne kopsa bi-nemek olmaz*” Sâlim (İnce,
1994, s. 337)

Sevgilinin ağzı ya da dudağı tuzluluk niteliğinin yanında aynı zamanda tatlılığın da kaynağıdır. Cevrî bu tezada dikkat çeker:

“*Tâtüdüür egerçi lebün ammâ ki 'acebdür
Olmuş şekeristânı nemek-zâr-ı tebessüm*” Cevrî (Ayan, 1981, s.
242)

“*Sevgilinin dudakları, kırmızı rengi, etrafındaki yeşil renkli ayva tüyleri ile papağan olarak tasavvur edilir. Bu tasavvurlarda sevgilinin dudaklarının tatlı olarak vasıflandırılması ve sözlerinin tatlılığı ile vücut tuzundan kaynaklanan tuzluluğu şekeristan ve nemek-zâr olarak vasıflandırılmasına sebep olur.*” (Aydn, 2010, s. 353.)

Sevgilinin dudağı şekerin, ağzı ise tuzun kaynağıdır. Cevrî'nin beytiyle benzerlik gösteren bir beyit Hafız Divanı'nda geçer:

“Şir ez lebet şir revân bûd ki men migoftem
İn şeker gird-i nemekdân-i tu biçîzî nîst”
(Dudağından henüz süt akıyordu. Ben bu tuzluğun etrafındaki
şeker, herhalde sebepsiz değildir, derdim.)” Hafız (Gölpınarlı,
1992b, s. 93)

Dudaklar kimi zaman çatlar ve tuzlanır. Sevgilinin dudağı papağan olduğu için konuşmayı öğrenirken şekere ihtiyaç duyar aynı zamanda şeker gibi tatlı sözleri saçan da onun dudağıdır. Yine gülümseyişin güzelliğini de ağız ve dolayısıyla sevgili kendinde barındırır. Şekerle ve şeker kaynağıyla ilgili papağan olan dudaktan güzel sözler dökülürken sevgilinin güzel gülüşü de ağzından zuhur eder. Gülümseyiş, ağızdan tuz gibi saçılır. Bu bakımdan hem şekerin hem tuzun kaynağı sevgilidir.

Aşağıdaki beyitte hatırlatıldığı üzere ise sevgilinin tuzlu dudağı güzelliği ve verdiği haz nedeniyle tatlıdır fakat aynı zamanda aşğın yarasına tuz eker, onu kendinden geçirebilir, canını actabilir. Dolayısıyla sevgilinin dudağının hem tatlı hem tuzlu olmasını bu şekilde anlamak mümkündür:

“Tuzlar eker yarama la'l-i lebûn
Kanda ola buncılayın tuz kanı” Kadı Burhaneddin (Ergin, 1980, s. 492)

Tuz ile ilgili başka bir bilgiye göre şaraba tuz katılırsa şarabın sirkeye döneceği ve helal olacağı ifade edilmektedir (Onay, 1992, s. 387). Ancak Bâkî'nin belirttiği gibi bu durum kimi zaman pek hoş karşılanmaz:

“Bâkî yine saçıldı nemek bâde-i nâba
Bilsek 'acebâ aşlı nedür bu şeker-âbuñ” Bâkî (Küçük, ty, s. 194)

Bu beyitte şair şaraba tuz katılması ile şarabın ekşi sirkeye dönüşmesi ve neşenin kaçması arasında bir ilişki kurmuştur. Beyitte yer alan ve iki dost arasındaki kırgınlık, soğukluk anlamına gelen “şeker-âb” ifadesi bu yönüyle de değerlendirilmelidir. (Bahadır, 2012, s. 418-419).

Azmîzâde Hâletî Divanında geçen benzer bir başka beyitte ise şaraba tuz katılması tatsız bir durum olarak anılır:

“Sâgar-ı pür-bâde-i şevka nemek-rîz olmadur
Meclis-i rindânda annak zâhid-i bed-hilkatî” Azmîzâde Hâletî
(Kaya, 2017, s. 582)

İçine tuz katılmasıyla şarap, niteliğini kaybeder ve neşe kaçır. Aşağıdaki örnekte ise yukarıdaki beyitlerin anlam çerçevesi içinde muhatabına seslenen şair, muhatabının *nemekzâra nema verdiği*ni ve böylece şarap sunan kişinin emeklerinin heba olduğunu ifade eder:

“*Nemek-zara daim virürsün nema
Ola sa'y-ı pir-i mugan heba*” Azmîzâde Hâletî (Kaya, 2000, s. 96)

Beyte göre şaraba tuz katılmasını isteyen kişi iştret ortamının keyfini kaçırmakla suçlanmaktadır. Tuzla, bu beyitteki özel kullanımıyla ise tatsızlığın, hoşnutsuzluğun kaynağı olarak düşünülebilir.

SONUÇ

Tuz kaynağı, tuz çıkarılan yer olarak tuzla, klasik şiirin söz varlığında geniş bir yer teşkil etmektedir. Türkçe, Arapça ve Farsçada farklı sözcük ve tamlamalarla karşılanan tuzla kavramı bir imaj olarak da klasik şiirin anlam dünyası içinde kendine özgü bir yere sahiptir. İlgili kavramın çoğu zaman farklı yüzyıllarda ve coğrafyalarda yazılmış edebiyat metinlerinde ortak anlatım amaçlarıyla ele alındığını görmek mümkündür.

Çalışmamızda esas olarak Batı Türklük sahasında klasik edebiyatı oluşturan şairlerin divanlarını taradık. Bununla birlikte klasik edebiyat devrinin öncesinde ve sonrasında konuya temas eden örnekleri de ele aldık. Yazımızda göstermeye çalıştığımız örneklerin dışında, klasik edebiyatı oluşturan pek çok şairin incelediğimiz kavrama yer vermediğini de değerlendirmemizin bir parçası olarak belirtmeliyiz. Tuzun birçok kültür için önem arz ettiği, toplum hayatında ve inanışlarda köklü bir yeri olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Farsça yazan Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî, Attâr, Hafız gibi edebiyatımızı oluşturan şairlere eserleriyle etki etmiş isimlerin sözünü ettiğimiz kavramı hangi bağlamlarda ele aldığını, nasıl yorumladığını değerlendirmeye çalıştık.

Metinlerde bir sözün güzelliğini, çekiciliğini, lezzetini anlatmak için başvurulan tuzlu olma niteliği, kimi zaman bununla tam bir tezat ilişkisi içerisinde, tuzla ile zihinde oluşan cansızlık, ruhsuzluk niteliklerini de içerecek şekilde kullanılmıştır. Tuzla, canlı ve yeşil bir ortamın karşıtı olarak sembolik şiir dilinde kurak, zahmet ve eziyetle özdeşleşmiş bir mekân olarak tasarlanı. Hatta bu bağlamda sevgilinin dudağının tuzluluk niteliğinin fazlalığından ötürü dudak çevresindeki yeşil renkli ayva tüylerine şaşılır. Tuzla bir çeşit çöl olarak tasavvur edilir ve bunun sonucunda aşıkların çektikleri zorluklar ve çilelerin anlatımında somutlaşır.

Tuzun ve tuz kaynağının doğal temizleyicilik özelliği gereğince metinlerde geçen kötü kokulu veya kirli maddelerle bağdaşmayacağı ifade edilmiştir. Kirli kabul edilen köpek, tuzla içinde temizliğe ulaşır, kirlerinden arınır. Bu bilgi, dinî ve tasavvufî açıdan insan nefsinin temizlenmesi bağlamıyla da yorumlanmıştır. Ayrıca tuzlanın imaj bakımından ölüm, mezar, kabir gibi kavramlarla da ilişkisi kurulur. Tuzla ölüm ve vahdet (birlik) düşünceleri açısından da ele alınmıştır. Tek renkli ve durağan olan tuzlaya düşenler, birbirinden ayrıt edilmez hâle gelir.

Tuzun uygun miktarda kullanımı yiyeceklere lezzet verirken fazla kullanımı ağız tadını bozar. Tuzla, tuzun kaynağı ve çokça birikmiş bir biçimi olarak algılandığından kimi durumlarda güzel veya hoş bir niteliğin bolluğu olarak kullanılır. Az sayıda örnekte ise tuz miktarının çokluğu ilgisizlikle ağız tadını kaçıran, hoşluk vermeyen bir imaj olarak da değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acaloğlu, A. (2004). Geleneksel kültürde tuzun semiyolojik işlevi ve türk kültür geleneğinde tuz. *Tuz kitabı* (Naskali, E.G. ve Şen, M., Ed.) (133-141). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Akpınar, Ş. (2006). *Âğâh Dîvânî ve incelenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- Arı, A. (2018). *Sâkıb Dede Dîvânı*. Erişim Tarihi: 12.07.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0>.
- Ayan, H. (1981). *Cevrî hayâtı, edebî kişiliği, eserleri ve divanının tenkidli metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, H. (2010). *Cevrî Divanının tahlili*. Yayınlanmamış doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Babacan, İ. (2009). Sebki Hindî şiirinde yeni-orijinal yapı ve terkipler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 29-46.
- Bahadır, S. C. (2012). *16. yüzyıl klasik Türk şiirinde şarap ve şarapla ilgili unsurlar*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Beyatlı, Y. K. (1974). *Kendi gök kubbemiz* (5. bs.). İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları.
- Çetin, M. (2016). Hadislerde 'tuz'un yeri ve yaşamsal dengedeki rolü, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 2394-2400.
- Derviş, M. (1359). *Divân-ı Attâr* (2. bs). Tahrân.
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (26. bs.). Ankara: Akaydın Kitabevi.
- Erim, N. (2004). 18. yüzyılda Erzurum tuzları. *Tuz kitabı* (Naskali, E.G. ve Şen, M., Ed.) (241-247). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kanar, M. (2013). *Esrârname Ferîdüddin Attâr* (2. bs.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1985). *Mesnevî tercemesi ve şerhi I-VI* (3. bs.). İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (1992a). *Mevlânâ Celâleddin Divan-ı Kebir*. C. II-III-VII. Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1992b). *Hafız Divanı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnce, A. (1994). *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı tenkitli basım*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- Kaya, B. A. (2017). *Azmîzâde Hâletî Divânı*. Erişim Tarihi: 10.06.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56159,azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0>.
- Kaya, B.A. (2000). Azmî-zâde Hâletî'nin Sâkî-nâmesi. *Journal of Turkish Studies, Agâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı II, Harvard University*, 59-106.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Kaya, Ö. (1989). *Ali Şir Nevâyî Fevâidü'l-Kiber (inceleme-metin-dizin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Divânı*. Erişim Tarihi: 11.07.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55975,asik-celebi-divanipdf.pdf?0>.

- Köksal, M. F. (2017). *Mecma'u'n-Nezâ'ir*. Erişim Tarihi: 10.07.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56057,mecmaun-nezair-edirneli-nazmi-pdf.pdf?0>.
- Küçük, S. (ty). *Bâkî Dîvânı*, Erişim Tarihi: 11.07.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>.
- Makal, T. K. (1975). *Dadaloğlu*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Mengi, M. (1995). *Mesîhî Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2013). *El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmusi'l-Muhît Kâmusu'l-Muhît tercümesi I-VI* (Koç, M, ve Tanrıverdi, E., Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Onay, T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında mazmunlar ve izahı* (Kurnaz, C., Haz.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rahimi, F. (2011). *Kavsi Divanı'nın dil incelemesi (giriş-dil incelemesi-metin-sözlük)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Redhouse, J. (1987). *A Turkish and English lexicon*. Beyrut: Librairie du Liban.
- Seyhan, T. O. (2004). Ali Şir Nevayî'nin tuz redifli gazeli. *Tuz kitabı* (Naskali, E.G. ve Şen, M., Ed.) (188-198). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Steingass, F. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beyrut: Librairie du Liban.
- Şahin, E. S. (2004). *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın Divanları: Bahâr-ı Efkâr ve Hazân-ı Âsâr*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şemseddin Sami (2015). *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şimşek S. (2014). *Dede Ömer Rüşenî Âsâr-ı Aşk*. İstanbul: Buhara Yayınları.
- Tavukçu, O. K. (2000). *Ahmed Rıdvân Hüsrev ü Şirin (inceleme-metin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- Tuhteneva, S. (2004). Altay halkının dünya görüşünde tuz. *Tuz kitabı* (Naskali, E.G. ve Şen, M., Ed.) (93-94). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Türkçe Sözlük (11. bs.) (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üzgör, T. (1991). Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, Dîvân'ı ve metnin bugünkü Türkçesi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yenikale, A. (2017). *Ahmed Nâmî Dîvânı*. Erişim Tarihi: 12.07.2021, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56192,ahmed-nami-divanipdf.pdf?0>.